

S. Smith

H. De Dijn

M. Gatens

G. Boros

S. Malinowski
-Charles

W. Montag

T Münz

Spinoza a filozofi dnes: Rozhovory na diaľku*

písané pre K&K

U Do akej miery je Spinozova interpretácia Písma a zjaveného náboženstva relevantná ešte aj dnes?

Steven Smith: Spinozova kritika Písma je nadmieru relevantná aj dnes. Nielenže sledujeme vzostup náboženského fundamentalizmu, ale taktiež sme svedkami vydávania kníh viacerých autorov (napríklad Richarda Dawkinsa a Christophera Hitchensa), ktorí sa vyjadrujú proti tradičnému náboženstvu a pri obrane ateizmu niekedy dokonca citujú Spinozu. Jedna vec, ktorú som si nemohol nevšimnúť je to, ako je celá debata o tejto téme vo všeobecnosti ochudobnená v porovnaní s nesmiernou učenosťou a erudíciou, ktorú do nej svojho času vložil Spinoza. On bol filozof a zároveň filológ a práve táto kombinácia určite chýba ľuďom, ktorí sa zapájajú do dnešných polemík.

Herman De Dijn: Spinoza ako jeden z prvých považoval Bibliu za text ľudského pôvodu, a preto sa pri štúdiu jej zmyslu malo postupovať rovnako ako v prípade akéhokoľvek iného textu – na základe poznatkov o jazyku (gramatika, sémantika), kontextu jej pôvodu, úmyslov jej autorov, atď. Výsledok jeho interpretácie, ktorú on sám nazýval určením podstaty zvesti Biblie,

* otázky za K&K kládol Béla Egyed

však nie je určený iba exegézou a hermeneutikou, ale taktiež niektorými filozofickými predpokladmi. Za tieto predpoklady považujem napríklad jeho koncepciu rozdielu medzi rozumom a predstavivosťou a takisto jeho presvedčenie, že morálna zvesť prorokov a Krista (o ktorej si myslel, že vie s morálnou istotou), bola z nejakého dôvodu v súlade s morálnym učením jeho filozofie.

Moira Gatens: Spinozove úvahy o Písme a náboženstve v Teologicko-politickej rozprave (TPR) zostávajú relevantné dodnes, pretože poskytujú vysvetlenie usporiadania spoločnosti. Spinoza hovorí, že štúdium biblických príbehov a jazyka „môže byť veľmi prínosné v oblasti sociálnych vzťahov“ do tej miery, do akej tieto príbehy odhaľujú „spôsoby a mravy ľudí“ (TPR, 5. kapitola). Štúdium historických príbehov ukazuje, že proroci a Písmo apelovali na predstavivosť ľudí preto, aby dokázali sprostredkovať jednoduché idey a posilňovať poslušnosť voči autorite. Táto poslušnosť má slúžiť na to, aby udržiavala pokope kolektív ako celok. Písmo sa nezaobrá filozofiou (alebo dostatočným poznaním Prírody), ale skôr „vyučuje iba to, čo môžu ľudia napodobniť daným kódexom správania“ (TPR, 12. kapitola). Niektorí čítajú TPR ako odsúdenie Biblie, teológie a viery na základe toho, že všetky tri podporujú falošné presvedčenia (Boh je sudca) a smutné vášne (strach a nádej). Lenže v Spinozovom ponímaní je predstavivosť mocou a nie defektom ľudskej bytosti, umožňuje vznik poznania (aj keď čiastkového alebo nedostatočného), ktoré má obrovský sociálny úžitok. Spinozove tirády proti teológom (ktorí sa snažia regulovať oblasti špekulatívneho charakteru zákonom, čím by sa nesúhlasné stanoviská razom stali zločinom) by nemali zatieniť jeho presvedčenie, že z náboženstva prichádzalo a prichádza mnoho dobrého. Hoci sú náboženské presvedčenia z filozofického hľadiska nesprávne, môžu aj napriek tomu prispievať k rôznym dôležitým podobám ľudského dobra. Náboženstvo sa usiluje o poslušnosť a zbožnosť, ktoré následne pomáhajú udržiavať mier a bezpečnosť štátu. Nemalo by sa pokúšať o axiomatické poznanie prírody vo všeobecnosti, rôzne pravidlá, zvyky a poznanie, ktoré vytvárajú dané náboženstvo, by skôr mali byť prispôbené tak, aby pasovali určitej skupine ľudí v určitom čase a mieste. Podľa mňa TPR obsahuje dve podstatné myšlienky: prvou je to, že ústrednú úlohu v náboženstve, sociabilite a politike hrá predstavivosť, a druhou to, že aj keď je „obrazová“ (*imaginary*) dimenzia ľudskej sociability neustále prítomná, zostáva časom otvorená zmenám.

Gábor Boros: V Spinozovej interpretácii (Svätého) Písma a zjavených náboženstiev existuje niekoľko rôznych vrstiev, ktoré treba oddeľovať.

(1) V podstate nás nabáda k tomu, aby sme sa rozlúčili s tradíciou čisto vnútro – náboženskej interpretácie Písma. To znamená že, Bibliu nemáme vnímať ako nikým nesprostredkovanú výmenu medzi Bohom a ľudskými bytosťami a takisto ani ako výmenu sprostredkovanú výlučne cirkevnými inštitúciami.

(2) Obracia našu pozornosť na určité spojenectvo „duchovnej“ a svetskej moci s cieľom vytvoriť teóriu, ktorá by dokázala priviesť ľudí k poslušnosti bez toho, aby sa zamýšľali nad jednou aj druhou mocou. Zároveň ponúka interpretáciu slabosti ľudskej mysle – jej skôr obrazotvorný (*imaginative*) než čisto racionálny alebo intelektuálny charakter – ktorá túto slabosť odmieta hodnotiť ako dôsledok prvotného hriechu prvých ľudí.

(3) Spinoza ponúka špeciálnu hermeneutiku Písma založenú na popisno-vedeckom skúmaní jeho hlavných zásad. Tvrdí, že táto metóda sa líši nielen od vnútronáboženského spôsobu nazerania, ale aj od metódy sekulárnej filozofie, ktorá pri interpretácii Písma používa vonkajšie kritérium.

**V SPINOZOVOM
PONÍMANÍ JE
OBRAZOTVORNOSŤ
MOCOU,
A NIE DEFEKTOM
ĽUDSKEJ BYTOSTI.**

(4) Domnieva sa, že medzi náboženstvami odvolávajúcimi sa na zjavenie existujú významné rozdiely. V tomto zmysle sa venuje jednotlivo židovskému, kresťanskému a moslimskému náboženstvu. Tvrdí, že židovské prorocké náboženstvo bolo založené na bujne predstaviivosti prorokov, aj keď sa medzi Židmi našlo niekoľko múdrych mužov, ako bol napríklad Šalamún. Súčasne sa toto náboženstvo osvedčilo ako úspešný prostriedok na posilnenie súdržnosti členov spoločenstva. Nezdá sa, že by Spinoza javil záujem o podrobnú analýzu islamu. Spozoroval len to, že v porovnaní s ostatnými skúmanými náboženstvami bol zďaleka najúspešnejší v dosahovaní ochoty veriacich oddať sa úplne moci, pri ktorej sa iba ťažko oddeľuje svetský a náboženský

aspekt. Najväčší prínos kresťanstva spočíval podľa Spinozu v jeho samotnej zvláštnej interpretácii Ježiša ako jedinečnej osoby, ktorá komunikovala s Bohom úplne nesporedkovane a nezávisle od zmyslov (*de mente ad mentem*).

Skutočne jedným z hlavných prínosov Spinozových myšlienok s dlhodobým účinkom do budúcnosti je práve nasmerovanie našej pozornosti na politické aspekty každého náboženského zmýšľania. Avšak na druhej strane, ak dnes niekto spomenie výraz „politická teológia“, sotva nám zide na um ako prvý Spinoza. Bol to práve veľmi vplyvný nemecký politický mysliteľ Carl Schmitt, ktorý v 20. storočí dodal tomuto konceptu zásadne nespinozovský charakter.

Dnešné prírodné, humanitné a sociálne vedy vychádzajú zo základnej premisy, že silné a slabé stránky ľudských bytostí sa pokladajú za niečo, čo treba pochopiť bez odkazovania na zjavenia transcendentného Stvoriteľa.

Veľmi zaujímavá je Spinozova hermeneutika Biblie. Navrhuje, aby sa zmysel Písma zobieral z jeho vlastnej histórie. Oslobodenie Písma od filozofie preto neznamená nič viac ako priradenie Písma k vedám ako etnológia, archeológia, lingvistika, atď. Tento princíp dnes už nespochybňujú dokonca ani samotní teológovia a religionisti.

Tento rôznorodý obraz, ktorý sa Spinoza snažil vytvoriť o rozličných zjavených náboženstvách, zdá sa, nezbudzuje veľký záujem. Výnimkou sú prípadne sekularizovaní židovskí intelektuáli, ktorí sa snažia Spinozu zachrániť pred dôsledkami jeho vyobcovania zo židovskej komunity, aby mohli z jeho prác o modernej židovskej identite vyvodiť nejaké poučenie.

Teodor Münz: Je relevantná aj dnes, a to z viacerých stránok. Predovšetkým znamená začiatok vedeckého, kritického výskumu Písma a v ňom zjaveného náboženstva.

Rôzne nejasnosti a nezrovnalosti v Biblii sa videli už dávno pred Spinozom, ale iba on sa podujal na jej systematický výskum z historického, lingvistického, psychologického a najmä filozofického stanoviska. Previedol ho vo svojej Teologicko-politickej rozprave z roku 1670 a týka sa predovšetkým Starého zákona.

Vychádzal zo svojej filozofie o neosobnom Bohu-prírode, z hľadiska ktorej kritizoval predstavy biblických autorov o osobnom Bohu ako človeku. Tieto predstavy charakterizoval ako dobové, antropomorfné, vytvorené tradíciou, ale aj samými týmito autormi, navzájom často protirečivé, málo rozumové a oveľa viac fantazijné. Konfrontuje ich so svojimi racionálnymi a racionalistickými názormi na Boha-prírodu a poukazuje na ich neudržateľnosť.

Starozákonné názory boli podľa Spinozu neudržateľné aj z historického hľadiska. O prvých piatich starozákonných knihách, pripisovaných Mojžišovi (Pentateuch), dokazuje, že ich nepísal Mojžiš, ale niekto iný dávno po ňom, taktiež Jozuovu knihu nepísal vraj Jozua, podobne ani Knihu sudcov a viaceré iné knihy. Ich autorom, lepšie povedané kompilátorom je podľa Spinozu Ezdráš, ktorý len pozbieral príbehy od rôznych autorov, prípadne ich od nich odpísal a odkázal potomstvu. Nie lepší osud stihol v Spinozových očiach aj viaceré iné starozákonné knihy.

Voči Novému zákonu je Spinoza zmierlivejší, lebo s Kristovým posolstvom v mnohom vo svojej filozofii súhlasí. Aj podľa Krista Boha treba nadovšetko milovať svojho blížneho ako seba samého, aj podľa neho Boh je zvrchovane spravodlivý, milosrdný, služba a poslušnosť voči nemu sa aj podľa Krista zakladá na láske k blížnemu atď. Starozákonné náboženstvo nazýval Spinoza pre hrubo antropomorfné predstavy o Bohu poverou, hoci ho tiež celé neodsudzoval, ako uvidíme, kým novozákonné, Kristovo náboženstvo bolo podľa neho pravým náboženstvom, predkladaným nie však formou filozofie, ale podobenstiev. Povera sa podľa neho zakladá na nevedomosti, kým pravé náboženstvo na múdrosti. Aj svoju filozofiu, tvorenú len rozumom, nazýval Spinoza pravým náboženstvom.

Vedecká kritika Biblie je dnes už samostatnou disciplínou, má niekoľko stupňov a odvetví, pokročila už za Spinozu, lebo prekonala aj niektoré jeho názory. Ale niektoré majú platnosť dodnes. No Spinozovi patrí prvenstvo založenia tejto kritiky.

Syliane Malinowski-Charles: Spinoza bol prvý autor, ktorý vypracoval skutočnú metódu interpretácie zjaveného Písma, takže ho môžeme právom nazývať vynález-

com biblickej exegézy. Spinoza zastával taký názor (obzvlášť v TPR), že Písmo by sa malo vysvetľovať iba Písmom, a teda že akákoľvek dogma musí byť odvodená z neho, a nie naopak. Dogmy alebo tradícia (vytvorené v danom politickom a historickom kontexte) by nemali rozhodovať o tom, ktoré pasáže zo svätého textu získajú privilégium. Je skutočne pravdou, že niektoré úryvky z Biblie si odporujú alebo zdôrazňujú iné aspekty tej istej udalosti. Spinozova metóda interpretácie ponecháva veľmi malý priestor (ak vôbec nejaký) subjektivite a vonkajším vplyvom. Jeho metóda je kvantitatívna – treba nasledovať to, čo sa najviac opakuje – a logická – nemožno veriť ničomu, čo odporuje iným ustáleným učeniam, keď je možná nejaká alternatívna interpretácia. Každý môže vidieť, že toto je dnes nanajvýš relevantné. Spinozova metóda je zameraná na vnútorný zmysel textu. A tak sa z jednej z vedúcich (a najviac odsudzovaných) postáv ateizmu 17. storočia vykľul jeden z najplyvnejších teoretikov náboženskej interpretácie, a väčšmi kresťanstva než jeho vlastného náboženstva, z ktorého ho vylúčili. Judaizmus je stále silne ovplyvnený pohľadom, že tradícia sama osebe je rozhodujúca v tom, ako má jednotlivec konať a v čo by mal veriť. Na druhej strane sa zdá, že pri interpretácii Biblie kresťanstvo (nevedomky) integrovalo viacero prvkov zo Spinozovej metodológie.

Warren Montag: Povedal by som, že v Spinozovom diele nie je dnes možno nič relevantnejšie ako jeho kritické skúmanie Písma. A tu nemám na mysli iba (alebo primárne) existenciu jedného fenoménu v posledných tridsiatich rokoch, ktorého rôznorodosť a zložitosť sa často redukuje na jediné slovo „fundamentalizmus“. Existencia tohto fenoménu sa už nemôže obmedzovať iba na sféru „viery“ alebo „presvedčenia“, pretože začal naberať praktický, inštitucionálny rozmer, teda stal sa politickým. Malo by byť absolútne jasné, že keď spomínam slovo „fundamentalizmus“, tak nehovorím iba o „islamskom fundamentalizme“ (slovné spojenie, ktoré prinajmenšom na západe častejšie ako zriedkavejšie evokuje odklon od racionálneho myslenia), ale aj o židovskom a predovšetkým kresťanskom fundamentalizme.

Spinozova kritika „povery“ (transcendentno, teológia/prozreteľnosť, systematické znevažovanie tela a pôžitku) sa javí relevantnejšia ako kedykoľvek od stredoveku. Podľa určitého výkladu jeho diela patrí Spinoza do tradície osvietenstva, akoby bol on zložitým originálom a Voltaire s Diderotom sú iba jeho populárnymi verziami. Spinoza by tak reprezentoval osvietenstvo, ktoré nielenže zostáva nedokončené, ale čelí novým a bezprecedentným výzvam hrozných armád Viery. Spinoza bol jedinečným prípadom muža, ktorý bol vylúčený zo židovskej obce (kam patrilo od narodenia), ale nepokúšal sa o návrat do nej (ako sa o to snažili mnohí pred ním vrátane Uriela da Costu), no ani neprijal kresťanstvo v nejakej z jeho nespočetných foriem vo vtedajšom Amsterdame. Aby sme teda ešte väčšmi upevnili jeho pozíciu v súčasnosti, mohli by sme hádam povedať, že ako prvý „sekulárny Žid“ (Straussove problematické slovné spojenie a možno aj oxymoron) bol aj prvým veľkým mysliteľom sekularizmu.

Obávam sa (a tu sa výnimočnosť a zložitosť jeho diela takmer prelínajú), že Spinoza je oveľa rafinovanejší a podvratnejší ako spomenuté označenie. Althusser mal pravdu, keď

tvrdil, že Spinoza je heretikom rovnako svojej ako aj našej doby. Čiže zostáva nielen relevantný, ale jeho dielo dodnes dokáže vyrušovať a urážať aj tých najviac osvietených a sekulárnych spomedzi nás. To sú práve tí, ktorí nie sú schopní to opätovne pochovať, snažia sa to násilne pripojiť (*annex*) k ich vlastným projektom. Presne ako tí filozofi, o ktorých Althusser hovorí, že tí, čo nedokázali poraziť marxizmus, ho nakoniec včlenili do svojej filozofie, čím vyprázdnil jeho obsah.

Prečo by Spinoza trávil toľko času skúmaním nie Biblie (ospravedlnil sa, že sa nemôže podujat' na interpretáciu Nového zákona, lebo neovláda dostatočne gréčtinu), ale Starého zákona? Ďalej, prečo by Spinoza (ktorý okrem znalosti hebrejčiny čítal aj po aramejsky a starosýrsky) venoval toľko úsilia vytvoreniu manuálu hebrejskej gramatiky a dokonca išiel až tak ďaleko, že vypracoval novú teóriu hebrejského slovesa? Určite nie preto, že by chcel Starý zákon znegovať, vyhlásiť ho za „nepravý“ (*fake*) (ako sa zvykne

hovoríť o sfaľovaných malbách), aby sa znížila jeho autorita a naliehavosť. V predhovore k *TPR* Spinoza píše, že „všetci ľudia sú náchylní (veriť) poverám“. Je to možno ten najskutočnejší obsah univerzálnej ľudskej existencie: v žiadnom prípade nejde len o židov, moslimov alebo kresťanov alebo ich písomné diela. V skutočnosti sa Spinoza veľmi usiloval odsúdiť nežiaduci prienik filozofie do náboženstva, tvrdiac, že filozofia je vo svojich dominantných formách každým svojím kúskom rovnakým nositeľom povery ako „náboženstvo“ samotné.

Keby sme preložili do súčasného jazyka, znamenalo by to spochybnenie protikladu náboženského a sekulárneho, viery a osvietenstva. Ako poukázal

Althusser, Spinozovu kritiku biblickej interpretácie možno v rovnakej miere uplatniť na tie najmilitantnejšie sekulárne spôsoby čítania, ako aj na tie sekulárne texty, ktoré tieto spôsoby používajú. Napríklad Spinozova kritika prozreteľnosti spochybňuje pojem „ekonómia“, keď ho odhaľuje ako sekularizáciu ideí často spájaných so židovsko-kresťanskými morálnymi hodnotami, akými sú podriadenie sa a obeť. Spinozova biblická hermeneutika oponuje interpretáciám, ktoré sa snažia dematerializovať (z fyzickej, historickej podoby Písma extrahovať nejaký vnútorný, duchovný význam) Starý zákon (čiže ho skresľujú do alegorického očakávania pravdy, ktorá má nasledovať), čím sa výroky Starého zákona v ich doslovnej podobe stávajú neplatné a prázdne.

„Oživenie“ náboženstva nie je tým, čo preukazuje Spinozovmu projektu takú vážnosť, pretože to by znamenala, že „náboženstvo“ zmizlo alebo bolo do veľkej miery potlačené sekulárnou kultúrou, ktorá vzišla z európskeho osvietenstva. Domnievam sa, že je mimoriadne naivné myslieť si, že sme skoncovali s kresťanstvom alebo dokonca

**ZO SPINOZU AKO
VEDÚCEJ POSTAVY
ATEIZMU 17. STOROČIA
SA VYKŮL JEDEŇ Z
NAJVÝZNAMNEJŠÍCH
TEORETIKOV
NÁBOŽENSKEJ
INTERPRETÁCIE, A TO
VÄČŠMI KRESŤANSTVA
AKO JUDAIZMU.**

náboženstvom ako takým iba preto, že náš diskurz neobsahuje odkazy na Bibliu ako božskú autoritu, Boha alebo Krista Kráľa. Práve naopak, je zrejme, že tie najzhubnejšie prejavy kresťanských misií za dve tisícročia, teda svätých vojen a križiackych výprav, ktoré nutne viedli k inkvizícii, pretrvávajú v rôznych dokonale sekulárnych, dokonca „vedeckých“ formách. Moderná forma univerzalizmu, ktorá sa snaží konvertovať iného na svoju podobu a iného, ktorý zostáva iným, vníma ako nepriateľa, je odzbrojujúco kresťanská aj bez jediného odkazu na Boha. Ako sa máme začať oslobodzovať od povery v obidvoch jej formách – náboženskej a sekulárnej? Práve toto má byť imperatívom pre štúdium Písma.

Je Spinozova kritika Písma nadmerne racionalistická?

Smith: V istom zmysle áno, ale záleží na tom, čo chápeme pod slovom „nadmerne“. Spinoza sa snažil Písmo skúmať chladne, rozumom a zistil, že mnohé z Písma je nevyhovujúce. Vyžíval sa v odhaľovaní pravej podstaty tvrdení v Písme a pripisoval ich nevedomým ľuďom žijúcim v primitívnych časoch. Jeho kritika bola racionalistická aj historizujúca. Bol veľkým zástancom toho, čo filozofi nazývajú „princípom dostatočného rozumu“. Otázka je, či tento princíp samotný je dostatočný. Ako sa pýtal jeden zo skutočne veľkých čitateľov Spinozu Leo Strauss: čo oprávňuje tvrdenia rozumu? Je Spinozova oddanosť rozumu samotnému založená iba na rozume alebo je to akt viery, možno v ničom neodlišný od viery (*faith*), z ktorej sa rodí presvedčenie (*belief*) o pravdivosti Písma? Táto veľká otázka síce vyvstáva zo Spinozovej Etiky, ale nie je zodpovedaná.

DeDijn: Nie, samozrejme, že nie, pretože podľa Spinozu biblické posolstvo (prinajmenšom u prorokov) pramení v predstavivosti. Posolstvo Biblie nemožno pokladať za pozitívne alebo negatívne podľa toho, či korešponduje s vedeckými alebo filozofickými pravdami. (*Pozri: Herman De Dijn, Spinoza a zjavené náboženstvo*)

Gatens: Práve naopak, ja vnímam Spinozovo skúmanie textov Písma ako veľké spochybnenie jeho údajného „racionalizmu“. Obrazotvorné poznanie je stelesnené poznanie. Proroci, ktorí sú farmári, budú ohlasovať svoje vízie v obrazoch úrody a sucha. Vojaci alebo rybári budú rozprávať svoje príbehy pomocou metafor z bitiek či rybárčenia. V tomto zmysle Spinoza poukazuje na to, ako rozmanité stelesnené spôsoby života vplývajú na rôzne druhy poznania (*knowing*) a praktické poznatky (*practical knowledge*).

Boros: Spinozova kritika Písma nie je „racionalistická“, ak teda pod racionalistickou nemyslíme uplatňovanie vlastných štandardov rozumu pri poznávaní vecí. Spinozova

kritika je „historická“ v tom zmysle, že nás núti spustiť rozsiahly popisný výskum základných okolností, za ktorých sa písali rôzne časti Písma. Toto bádanie má odkryť „skutočný význam“ Písma a len potom, ako sa odhalí ten predpokladaný pravý význam, môžeme položiť otázku, či sú jednotlivé doktríny Písma pravdivé. Toto je opačná metóda tradičných interpretov Písma – pravdu Písma pokladajú za samozrejmu a na základe tohto predpokladu sa pýtajú na jej skutočný význam. Spinozova kritika je rozumová, ale nie (nadmerne) racionalistická.

Münz: To nemôžem povedať. Spinoza ako filozof bol síce racionalista a racionálne kritizoval aj Písmo, neodsudzoval však všetko, čo v ňom racionálne nebolo, lebo mal pochopenie pre iracionálne ľudí, ktorí písali Bibliu, najmä Starý zákon a taktiež pre tých, ktorým bola určená. Jej poslanie nevidel totiž vo vzdelávaní, ale v umravňovaní veriacich. Boha sa báli, alebo mali báť, pretože podľa Spinozu strach a nevedomosť splodili bohov a antropomorfného Boha vôbec, mali poslúchať jeho prikázania, ktoré boli užitočné spoločnosti a štátu, a to bolo v Biblii pozitívne. Veriaci nemusel byť podľa Spinozu vzdelaný, ani od prírody múdry, nezáležalo ani na tom v čo verí, ale mal poslúchať, aby sa udržala najvyššia spoločenská inštitúcia – štát, ktorý od ľudí často žiadal morálne to isté čo náboženstvo. V tomto zmysle zohrávala teda povera podľa Spinozu pozitívnu úlohu.

Spinoza mal pochopenie aj pre iracionálne ľudské vášne, emócie, ktoré sa v Biblii tiež prejavili a ktoré chcel tmiť, ba aj nahrádzať rozumom, no pripúšťa, že niet takého človeka, čo by to celkom dokázal. Veriaci človek mal v štáte právo na vyžívanie sa aj po tejto stránke.

Spinoza však nachádzal v Biblii aj múdrosť a po Kristovi tu videl aj iných múdrych autorov, ktorí sa priblížili k pochopeniu pravého náboženstva. Múdry bol Šalamún aj apoštol Pavol.

Montag: Pred niekoľkými rokmi som si uvedomil, že jestvuje iba zopár ľudí, ktorí chápu Spinozov výklad Písma. Na jednej strane sú tí, ktorí majú dostatok poznatkov o početných židovských zdrojoch, na ktoré sa Spinoza neustále odvoláva (často bez uznania) v rôznych častiach svojho diela. Títo Spinozu nečítali a veľmi pravdepodobne by ho ani nemohli čítať. Na druhej strane sú tí, ktorí ho čítali (sem radím aj seba), ale hebrejské zdroje nepoznali do takej miery, aby dokázali porozumieť Spinozovej teologicko-politickej stratégii.

Spinoza v žiadnom prípade nestavia rozum do protikladu s náboženstvom. Práve naopak, rysuje demarkačnú čiaru v rámci sféry diskurzu, v ktorom bol vychovaný a z ktorého čerpal toľké znepokojujúce myšlienky, a to výnimočného sveta stredovekej židovskej filozofie a komentárov. Aj keď hovorím toto, chcem aby bolo nad slnko jasné, že mojím úmyslom nie je prinavrátenie Spinozu „judaizmu“. Práve naopak, čítať Spinozu pozorne, nachádzať v ňom nielen stopy Maimonida (seriózna štúdia o týchto dvoch mysliteľoch

ešte čaká na svojho autora), ale aj dvoch významných komentátorov Rašiho a Ibn Ezru, znamená pochopiť spôsob, akým sa Spinoza snaží otvoriť tento stále zakázaný a do veľkej miery neznámy filozofický svet širšiemu obecnstvu. Chce raz a navždy ustanoviť ich univerzálny význam (jeho univerzalizmus sa však celkom líši od toho, ktorý ponúka evanjelium). Spinozova demarkačná čiara zviditeľňuje to, čo by sme mohli nazvať spontánnym materializmom tejto filozofickej praxe. Napríklad Raši v odpovedi na mystické udalosti v rámci judaizmu, ale najmä na kresťanské interpretácie Starého zákona vytvoril teóriu (aj keď iba v praktickej forme) o neredukovateľnej materiálnosti (zhmotnení) napísaného. Pre Spinozov „racionalizmus“ platí, že je vlastne takým skrytým materialistickým prúdom namiereným proti formám kresťanského výkladu. Dôsledkom toho je oslobodenie materialistických udalostí v Písme (napríklad Kazateľovo epikurejstvo) od Ezechielových a Danielových eschatologických výrokov. Dvere, ktoré pre nás otvoril Spinoza pred stáročiami, sme si všimli len nedávno. Ešte do nich musíme vstúpiť. Za nimi leží svet, ktorý treba preskúmať.

Môžeme Spinozu nazvať reduktívnym naturalistom?

Smith: Existuje iná možnosť?

De Dijn: Nie, nie v zvyčajnom zmysle, a to z viacerých dôvodov. Príroda pre neho nie je iba hmota, ale jej podstata sa skladá z nekonečného množstva atribútov, z ktorých je každý sám osebe dokonalý. Mysel' nie je redukovateľná na telo a mozog. Aj keď ľudská bytosť nie je stredom vesmíru, ale iba časťou Prírody, má omnoho zložitejšiu podstatu ako zvieratá. Dokonca je schopná *Amor intellectualis Dei* (duchovnej lásky k Bohu – pozn. prekl.) a v istom (jedinečnom) zmysle je aj nesmrteľná.

Gatens: Zo Spinozovho hmotného monizmu vyplýva, že ľudská myseľ nie je individuálnou hmotou. Mysel' a telo sa skôr chápu ako modifikácie atribútov – myšlienka a rozpriestranosti (*extension*) – jedinečnej Hmoty (Boha alebo Prírody). Tieto atribúty Spinoza ani zďaleka nepovažuje za výtvor všemohúceho Boha, mali by sa chápať ako „aspekty“ alebo „podstaty“ Boha. Niektorí vnímali túto časť Spinozovej filozofie ako „zbožšтовanie“ Prírody (alebo panteizmus), ale rovnako dobre by sa dalo interpretovať ako „sprírodňovanie“ Boha. Táto interpretácia korešponduje so Spinozovým tvrdením, že „lepším poznaním prírodných úkazov, väčšmi a dokonalejšie poznáme Boha“ (TPR, 4. kapitola). Je toto reduktívny naturalizmus? Nemyslím si. Myslenie nemožno redukovat' na rozpriestranosť. Vyjadruje aspekt skutočnosti, ktorý sa nedá redukovat' na pasívnu prírodu alebo hmotu.

Boros: Nemyslím si. V prvom rade jeho koncept prírody samotnej nie je redukcionistický. Ako vieme, rozlišuje medzi natura naturans a natura naturata, a to druhé nemôžeme v žiadnom prípade redukovať na to prvé. Miesto ľudských bytostí v prírode, ich vzťahy k tvorivým a vytvoreným aspektom prírody, je samozrejme chýlostivým problémom, ktorý nemožno vyriešiť bez detailnej analýzy relevantných textov. Domnievam sa, že napriek Spinozovmu zdôrazňovaniu, že ľudia sú zakorenení v poriadku prírody, a nie nad ním, vedomie seba samého, ktoré nazýva ideou ideí, vytvára určitý rozdiel medzi ľudskými bytosťami a inými konečnými formami existencie.

Münz: Neviem, čo rozumie autor tejto otázky pod reduktívnym naturalizmom. Spinoza síce vykladal celé bytie, a tak aj človeka len z prírody, nezredukoval ich však len na hmotu, ako to robil materializmus, ale videl v nich aj ducha, celkom rovnocenného s hmotou. Substancia prírody mala podľa neho nekonečné množstvo podstatných vlastností, atribútov, no my vraj z nich poznávame len dva, ducha a hmotu. Sú navzájom od seba kauzálne celkom nezávislé, duch nie je formou existencie hmoty, ako podľa materializmu, a hmota nie je formou existencie ducha, ako podľa niektorého idealizmu. Deje v nich prebiehajú celkom paralelne, čo sa deje v hmote v hmotnej podobe, presne to isté sa deje v duchu v duchovnej, ideovej podobe, lebo tým reprezentujú len jednu a tú istú substanciu. Tento Spinozov postoj dostal v dejinách filozofie názov psychofyzický paralelizmus. Nie je to presný názov, hodí sa len pre psychológiu človeka.

Aj človek je teda podľa Spinozu časťou prírody, aj v ňom paralelne prebiehajú materiálne a duchovné procesy. A duch nie je len jeho výsadou, lebo je v celej prírode, vo všetkých jej konkrétnych predmetoch, módoch atribútov substancie, teda napríklad aj v každom zrnku piesku, je však odstupňovaný. Prednosťou človeka je to, že myslí, že o sebe vie, že môže poznávať seba a Boha-prírodu, jeho podstatu, nemenné večné zákony, ktoré, obrazne povedané, dajú sa pokladať za Božie prikázania, že môže žiť podľa nich a tak v súlade s Bohom, čo, zase obrazne povedané, dá sa pokladať za službu Božiu, a že tak môže zlepšovať svoj pozemský život a sám sa stávať lepším a slobodnejším.

Po tejto stránke mal teda človek v Spinozovej filozofii výnimočné postavenie, bol vrcholným výtvarom večného Boha-prírody, a preto ani v tejto súvislosti nemožno u Spinozu hovoriť o nejakom reduktívnom naturalizme.

Spinozova koncepcia prírody mala zásadný vplyv na nemecký idealizmus. Do akej miery je to ešte dnes relevantné pre holistické chápanie vesmíru a miesta človeka v ňom?

Smith: Iba málo dnešných filozofov by bolo takých odvážnych a smelých, ako bol Spinoza. Nefalšovaná smelosť nároku na pochopenie Boha alebo prírody (aby som použil jeho formuláciu) bola vždy súčasťou vecí, ktoré ho priťahovali. Aj tak mal Spinozov natura-

lizmus zásadný, aj keď často neuznaný, vplyv na to, ako nielen filozofi, ale aj jednoduchí ľudia rozmýšľajú o sebe a ich mieste v celku.

Som presvedčený, že jeho vysvetľovanie kauzality, riešenie problému tela a mysle a jeho teória vášní sú všetky neodmysliteľnou súčasťou toho, ako mnohí z nás (určite však nie všetci) rozmýšľame o sebe.

De Dijn: Predpokladám, že holistickým (v odkaze na nemecký idealizmus) sa tu myslí to, že vesmír sa vníma ako zmysluplný a ľudské bytosti zohrávajú kľúčovú úlohu vo vývoji tohto zmyslu (*porovn.* názory Ilyu Prigogina v *La nouvelle alliance*; alebo Teilharda de Chardin). Ak toto vysvetlenie vystihuje význam slova „holistický“, potom Spinoza nie je holistický filozof. Pre neho nejestvuje zmysel v Prírode ako celku alebo v histórii. Taktiež človek nie je stredom vesmíru, či rozhodujúcou časťou jeho vývoja. [*pozri:* Herman De Dijn, „Naturalism, freedom and ethics in Spinoza“ in Geneviève Lloyd (ed.), *Spinoza. Critical Assessments*. Vol. II, New York, Routledge, 2001, 332-346.]

Gatens: Spinozova koncepcia prírody značne ovplyvnila vývoj nemeckej filozofie 19. storočia. Povedala by som, že jeho vplyv na generáciu filozofov po vrchole nemeckého idealizmu bol silný. Výskum Ludwiga Feuerbacha, Friedricha Nietzscheho a Karla Marxa je nemysliteľný, ak by sme z neho vynechali Spinozu. Ich kritiku náboženstva, morálky a spoločnosti možno vystopovať v Spinozových radikálnych tézach o moci, etike a politike. Treba poznamenať, že Spinozove myšlienky mali taktiež značný dosah na britský romantický naturalizmus prostredníctvom S. T. Coleridgea a George Eliota. Myšlienku, že celá príroda je prepojená, veľmi obdivovali básnici a umelci 19. storočia (a aj neskorší).

Münz: Nevieam, ako súvisí prvá polovica otázky s druhou polovicou. Odpoviem len na druhú.

Myslím, že po tejto stránke by sme nemuseli na Spinozovej filozofii nič podstatné meniť. Spinoza by nazval Bohom-prírodou celý náš vesmír, a nielen našu Zem. Veď predsa videl hviezdne nebo, iste vedel aj o Galileiho objavoch na ňom a predpokladal, že vesmír tvorí celok. Zem je jeho súčasťou a človek patrí do tohto celku tak, ako teraz patrí do celku prírody na Zemi. Duch a hmota teda existujú v celom vesmíre tiež tak, ako existujú teraz na Zemi.

Je však otázne, či by musel existovať vo vesmíre aj život, dokonca aj iné mysliace bytosti, než ľudia. Spinozovi bola myšlienka evolúcie cudzia, nehovorí, kedy a ako vznikol na Zemi človek, či tu boli pred ním rastliny, zvieratá a či človek patrí do Boha-prírody nevyhnutne. Boh je podľa neho večný, kým človek nie, lebo podľa Spinozu substancia existuje skôr než jej stavy, pričom však človek hrá v jeho systéme dôležitú úlohu aj tým, že cez ľudské myslenie poznáva Boh seba samého. Lebo aj človek je časťou Boha a napokon všetko je len Boh. Ale človek by nemusel byť v celom vesmíre jediný. Nevieam, ako

by Spinoza reagoval z hľadiska svojej filozofie na fakt, že na Mesiaci niet života. Musel by pripustiť, že keď je hmotný, je v ňom aj duch, nie však vo forme myslenia a tým menej sebamyslenia, ale len vo forme akéhosi odstupňovaného oduchovnenia. Mysliace bytosti teda asi nemusia byť v celej prírode, ale len tam, kde sú na to podmienky a ešte ani my dnes nevieme, či nie sme v celom našom vesmíre sami.

Spinoza sa teda o týchto veciach nevyjadroval, je však zaujímavé, že tzv. silný antropický princíp súčasnej kozmológie prišiel na konci minulého storočia s myšlienkou vzniku človeka ako pozorovateľa vesmíru a vesmír sa vraj dokonca vyvíjal k tomu, aby tento pozorovateľ vznikol na Zemi. V tejto verzii princípu už vystupuje Boh ako stvoriteľ vesmíru a vedúci jeho evolúcie k človeku-pozorovateľovi. Myslím, že Spinoza by názor o človeku ako pozorovateľovi schválil, veď aj u neho je človek jediným tvorom, čo pozoruje prírodu i seba samého a vyvodzuje z toho dôsledky. Prirodzene, až na to, že tento Boh by podľa neho nebol mimo vesmíru, ale bol by ním samým a že vesmír by sa nevyvíjal, lebo to by znamenalo, že Boh je nedokonalý, že nemá nič, čo chce ešte len dosiahnuť. Podľa Spinozu Boh je od večnosti dokonalý, a tak sa nemusí vyvíjať, ba Boh ako tvoriaca príroda sa ani nehýbe. Inak povedané, človek je už tu a je aj pozorovateľom vesmíru-Boha.

Druhá pozoruhodná myšlienka v súčasnej kozmológii, ktorá by Spinozu zaujala, je teória vzniku vesmíru z akéhosi pôvodného praatómu, v ktorom bolo potenciálne obsiahnuté všetko, čo je v dnešnom, ba aj v budúcom vesmíre. Spinoza nebol len racionalista, ale aj mystik, ktorý vychádzal z novoplatónskej myšlienky prapôvodného Jedného, nediferencovaného Jedna, z ktorého vzniká diferenciaciou všetka mnohosť. Táto myšlienka je obsiahnutá v jeho spomenutom názore o tvoriacej prírode, ktorá je nadradená stvorenej prírode, vnímanej okolo nás i v nás. Hegel, ktorý je bez Spinozu nemysliteľný, to neskôr vyjadril tak, že vývoj prebieha od abstraktnému ku konkrétnemu, pričom všetko konkrétne je potenciálne zavinuté už v abstraktnom. Taký bol – *mutatis mutandis* – praatóm. Praatóm mal však len materiálnu podobu, no podľa Spinozu by musel byť v ňom od začiatku zavinutý aj duch, čo sa napokon vo vývoji potvrdilo vznikom života a mysliaceho človeka. Pravda, Spinoza by zase neprijal myšlienku vývoja vesmíru, ani naše dnešné vedecké názory na ducha. A mal by pre to aj iné dôvody.

Pri tejto príležitosti ešte spomeniem, že hoci sa Spinozov Boh nevyvíjal, a tak ani nezdokonaľoval, človek, jeho časť, sa zdokonaľoval, jeho život prechádzal veľkými zmenami. Z divožského a anarchistického stavu vstúpil do stavu občianskeho, usporiadaného, štátneho, v ktorom sa zdokonaľoval ďalej, poznávaním a poslúchaním Boha-prírody zlepšoval svoj život, a to duchovný i materiálny a napokon aj politický, lebo končil demokraciou, ktorá mu ako spoločenskému tvorovi najviac vyhovovala. Vývoj človeka tu už bol teda naznačený. K myšlienke jeho vývoja dospel zase až Hegel, bol to však len vývoj dialektický, filozoficko-špekulatívny, a nie vedecký, darvinovský.

Čo si myslíte o pozornosti, ktorú Spinozovej teórii emócií venujú dnes psychológovia a kognitívni vedci?

Smith: Spinozov najväčší prínos pre mňa bol a dodnes je vždy spojený s ním nie ako s metafyzikom, ale ako s morálnym psychológom. Jeho vysvetlenie účinku emócií zohráva kľúčovú úlohu v chápaní ľudskej psychológie. Nevyznám sa natoľko v súčasných kognitívnych vedách, ale viem, že sa intenzívne zaoberajú otázkou „dejín emócií“ a tým, ako filozofi chápu moc emócií a vzťah medzi rozumom a vášňami. Spinoza vždy písal ako etický lekár, vášne vnímal z pohľadu akéhosi doktora duše. V tomto sa mu vyrovnávajú azda iba veľikáni, ako boli Platón a Freud.

De Dijn: Spinozova teória emócií zaujala psychoanalytikov (Lacan) a psychológov (Nico Frijdu, *The Emotions*). Podľa Frijdu (a taktiež psychologického filozofa Donalda Davidsona) je Spinoza veľmi zaujímavým ranomoderným príkladom sofistického kognitívneho teoretika emócií. Kognitívni vedci typu Antonia Damasia vnímajú Spinozu ako predchodcu neurofyziologického vysvetlenia fungovania emócií, pri ktorom sa emócie považujú za čisto telesné pocity. Toto, samozrejme, nie je možné, pretože Spinoza neprijíma interakciu medzi telom a mysľou a určite nie je redukcionistom. [Pozri: Herman De Dijn, *Spinoza's Theory of the Emotions in Relation to Therapy*, Oxford Studies in Early Modern Philosophy, 5/2009].

Gatens: Autori ako Antonio Damasio a Heidi Ravven tleskajú Spinozovej jasnozrivosti v tom, ako navrhol skôr integrovaný sieťový model mysle, poznávania a emócií, než modulárny model, ktorý rozdeľuje úsudky, presvedčenia a túžby. Jeho teória afektov spochybňuje oslavné chápanie slobodnej vôle, ktoré chváli tých, čo si užívajú výsady a materiálne zabezpečenie, a okolnosti dáva za vinu menej majetným. Spinozova teória emócií predznamenáva niektoré aspekty freudovskej psychoanalýzy v tom, ako spája slobodu (ale nie slobodnú vôľu) so schopnosťou pochopiť kauzálne spojenia, ktoré určujú správanie.

Spinozov pokus o vysvetlenie emócií vychádza z určitého socio-politického kontextu (ako hovorí v TPR, ľudský život je vždy umiestnený do určitého priestoru a času a zasadený do špecifických historických zvykov), kde sa snaží odkloniť pozornosť od toho, aby jednotlivcov chválili či karhali, a zamerať ju na systémové príčiny takých javov ľudskej spoločnosti, ktoré spôsobujú biedu (napr. chudoba, chatrné zdravie, nedostatok vzdelania).

Boros: Som presvedčený, že Spinoza je veľký mysliteľ, ktorý si zaslúži všemožnú pozornosť. Pri svojom skoršom pokuse o interpretáciu Etiky som si za štartovací bod zvolil jeho teóriu afektov a pokúsil som sa rozvinúť jeho etické princípy v prísnom slo-

va zmysle na základe tretej knihy *Etiky*. Domnievam sa, že Spinozova teória afektov je nesmierne dômyselná nielen pre jej vnútorné prednosti, ale aj preto, ako ju organicky začlenil do širšieho systému svojich jednotlivých teórií, a to nielen z oblasti metafyziky a poznania, ale aj náboženstva a politiky.

Malinowski-Charles: Súčasní psychológovia a kognitívni vedci, napríklad Antonio Damasio hodnotia jeho pohľad na emócie ako „pravdivý“. Jednoliate vnímanie ľudských bytostí umožňuje Spinozovi vysvetľovať emócie (nazýval ich „afekty“) ako prejavy moci človeka byť súčasne vo sfére mentálnej i fyzickej. Emócie sa tradične považovali za účinky tela na myseľ. Spinoza sa odklonil od tejto tradície, keď vyhlasoval, že existuje iba jedna realita vyjadrená dvoma spôsobmi, a teda presvedčenie o tom, že telo spôsobuje emócie mysle, je nesprávne. Myslím si, že toto je jeden z hlavných dôvodov, prečo je Spinozova analýza emocionálneho života taká atraktívna pre súčasných – najmä materialistických – psychológov. Skrátka, nie sú potrebné dve rozličné entity, z ktorých jedna pôsobí na druhú. Všetko, čo sa odohráva v atribúte rozpriestranosti, dostatočne vysvetľuje emocionálny život. Spinozova teória ponúka ontologickú podporu k štúdiu toho, aké úlohy zohrávajú pri určovaní emócií rôzne fyziologické faktory, ako sú endokrinné žľazy, hormóny a mozgové zóny. A navyše Spinozove presvedčivé chápanie toho, ako sa zložité emócie vytvárajú z jednoduchých (nazýva ich „primitívne“): túžba, radosť a smútok, poskytuje významný príspevok pre naše porozumenie tých zložitejších. Spinoza prenikavo a hlboko analyzuje rozličné procesy (napríklad túžbu napodobňovať, alebo lásku k čomukoľvek, čo sa na nás podobá), ktoré vysvetľujú zrod komplexných prístupov k objektom a bytostiam, úplne mechanickým – a teda univerzálny a objektívnym – spôsobom. Osobne ľutujem, že súčasní odborníci, ktorí skúmajú emócie (prevažne ignorujúc dejiny ideí), odrezali Spinozovu teóriu emócií od zvyšku jeho etiky, ktorú berú do úvahy len vtedy, keď sa im hodí. Príliš často študujú iba tie Spinozove jasnóživé myšlienky, ktoré predchádzajú súčasným teóriám, ale bez toho, aby chápali špecifickú rolu, ktorú zohrávajú v Spinozovom systéme ako celku. Štúdiu tohto autora len prospěje, keď sa poukáže na to, že v mnohých ohľadoch mal skutočne „pravdu“.

Čo považujete za výhody a nevýhody Spinozovho oddelenia politickej a cirkevnej moci?

De Dijn: Zdá sa, že Spinoza má pravdu, pretože žiadny demokratický štát nemôže existovať bez tohto oddelenia. Jeho pohľad na náboženstvo ako vnútorný postoj je však predsa len jednostranný. Náboženstvo je pravdepodobne inherentne späté s rituálom a ceremóniou (teda vonkajšími úkonmi). Preto by asi nebolo jednoduché mierumilovné spolunažívanie veriacich dobrej vôle a štátu.

Gatens: Obhajuje úplné oddelenie politickej a cirkevnej moci? Skôr by sa dalo povedať, že upiera legitimitu nároku teológov na politickú moc a popisuje hranice panovníkovej cirkevnej moci. V 14. kapitole TPR prezentuje sedem dogiem univerzálnej viery reprezentujúcich základné krédo, ku ktorému by sa mohli hlásiť ľudia každého presvedčenia. Týmito dogmami sú: Boh existuje a je jeden; je všadeprítomný; má najvyššie právo; oslava Boha spočíva iba v láske k blížnemu; iba tí, ktorí chvália Boha sú spasení; (a nakoniec) Boh odpúšťa kajúcny. Tieto dogmy povzbudzujú ľudí, aby sa k sebe navzájom správajú láskavo (*charitably*). Najdôležitejšia poznámka o týchto dogmách je tá, že by mali byť prijateľné pre všetkých, lebo každý jednotlivec by ich mal slobodne interpretovať podľa vlastného chápania. Toto je rozhodujúce, pretože podľa Spinozu moc myslieť je neodcudziteľné prirodzené právo každého jedinca. Príroda nám umožnila myslieť, teda obdarila nás schopnosťou predstavovať si, súdiť a snažiť sa pochopiť nás samých, iných a Prírodu. Podobne ako sú ryby predurčené k plávaniu – a konajú tak na základe suverénneho prirodzeného práva –, tak sú aj ľudské bytosti predurčené k mysleniu a konajú tak na základe suverénneho prirodzeného práva, ktoré nemožno preniesť na niekoho iného alebo sa ho vzdať (TPR, 19. a 20. kapitola). Každá interpretácia dogiem bude potom odzrkadľovať typ moci a druh poznania daného jednotlivca. Má jednoduchú obrazotvornú (imaginatívnu) alebo filozofickú myseľ? Samozrejme, že je vhodnejšie, aby čo najviac ľudí chápalo Boha a Prírodu filozoficky. Avšak toto pochopenie nesmie byť vynútené (TPR, 7. kapitola) a ako naznačuje Etika, filozofické chápanie je zriedkavým počínom, ktorý si vyžaduje schopnosť i čas študovať a reflektovať. Málokto má toto privilégium. Súbežne s tým treba bezpečnosť a mier v štáte chrániť pred vnútorným konfliktom (ako napríklad náboženskými vojnami), pričom morálka musí viesť prepojiť sebecký záujem so všeobecným dobrom. Rozmanitosť spôsobov, akými sa týchto sedem dogiem dá „adaptovať“ alebo „interpretovať“, potvrdzujú panovníkovu moc dogmaticky určiť, čo sa má považovať za „správny a nesprávny“ čin a zároveň umožňujú vzájomné prispôbovanie rôznych druhov moci a poznania, ktoré vlastnia občania. Rozvoj ľudskej moci a poznania nie je možný bez stabilného štátu a fungujúcej morálnej komunity.

Boros: Nevidím žiadne reálne nevýhody Spinozovho oddelenia politickej a cirkevnej moci. V našich západných spoločnostiach, kde sa jednotný náboženský postoj takmer celkom nahradil jednotným vedeckým postojom, sa zdá byť celkom prirodzené, že oficiálni interpreti (zjaveného) náboženského učenia nemajú automaticky prístup k svetskej politickej moci. Zhruba povedané, vo všetkých režimoch, kde politická moc bola a je podopretá náboženskými alebo kvázináboženskými autoritami, boli inoverci perzekvovaní za inú vieru, prípadne nevieru. Ak oddelenie týchto dvoch druhov moci bolo cenou za ukončenie perzekúcií inovercov – boli perzekvovaní iba za odlišný názor –, potom musíme považovať toto oddelenie za bezvýhradne dobré. Hlavné náboženské svetonázory takmer automaticky vybavili našu myseľ abstraktným myslením (je to tá naša takmer automatická schopnosť rozmyšľať na metaúrovni; odkrývať

mnoho povrchností, ktoré nás dnes zahlcujú), avšak zdá sa, že týmto oddelením sa to abstraktné myslenie stratilo a v tejto chvíli nevidím žiadne prostriedky na jeho obnovenie.

Münz: Spinoza oddeľoval politickú a náboženskú autoritu len v tom zmysle, že náboženstvo pokladal za iracionálnu poveru, ktorá patrí – v demokracii – len do občianovho súkromia, kým politická autorita síce tiež nie je bez vášní a záujmov, ale je rozumovo vyspelejšia. Ako som však už uviedol, náboženstvo slúži štátu svojou mravnosťou, a teda ho podporuje. Preto je toto oddeľovanie len dočasné. Keď totiž človek dospeje na tú úroveň, že sa povery vzdá a prijme pravé náboženstvo, povedzme, že len v podobe kresťanstva, ale tak, ako ho chápal Spinoza, potom budú náboženstvo a štát v tejto súvislosti zajedno.

Za nevýhodu tohto Spinozovho postoja by som pokladal to, že ak by sa toto spojenie uskutočnilo a štátnou ideológiou by sa stala Spinozova filozofia, išlo by tu o akúsi filozoficko-teologickú teokraciu. Štátna ideológia by bola natrvalo len jedna, čo by z dnešného vývinového hľadiska, prevládajúceho vo všetkom, nebolo prijateľné.

M **Myslíte si, že Spinozovo odmietnutie slobodnej voľby znemožňuje morálku?**

Smith: Som presvedčený, že nie. Spinoza neodmieta voľbu kvôli dôvodom, o ktorých som hovoril vo svojej knihe *Spinoza's Book of Life* (Spinozova kniha života). On odmieta, že naše voľby sú nejako svojstojné či nepodmienené ako výsledok akejsi tajomnej schopnosti nazývanej „vôľa“. Každá naša voľba je rovnaká ako iné dianie, t.j. udalosť so svojimi určujúcimi príčinami a podmienkami. Povedať, že naša voľba bola zapríčinená, pre Spinozu neznamená odmietnuť morálku, pretože ak raz pochopíme príčiny našich rozhodnutí, sme v stave ich zmeniť. V kauzálnej reťazi sa stáva náš rozum tým činiteľom, ktorý nám umožní vybrať si múdrejšie, sebauvedomejšie a napokon slobodnejšie. Spinoza vonkoncom nie je v rozpore s morálkou, chce práve ukázať, ako je možná.

DeDijn: Mnohí filozofi si myslia, že determinizmus a morálka sú zlučiteľné (napr. Hume). Je jasné, že Spinoza si to myslí a z pohľadu jeho koncepcie morálky má asi dobrý dôvod. Navyiac ak aj niekto chápe morálku „humovskejšie“, zdá sa, že kompatibilita sa dá dokonale obhájiť, ako vidno v Strawsonovej slávnej práci *Freedom and Resentment* (Sloboda a zlosť).

Gatens: Spinozova idea slobody neodporuje moci ani sloboda neodporuje nevyhnutnosti. Nevyhnutnosť je skôr podmienkou možnosti uvedomiť si svoju moc, resp.: „sloboda neodstráni nevyhnutnosť konania, ale ju nastolí“ (TPR, 2. kapitola). V Spinozovej

Münz: Nemyslím si, že Spinozovým popretím slobodnej voľby morálka nie je možná. Človek síce nemá slobodnú vôľu v nedeterministickom zmysle, je stále determinovaný, ale v určitom zmysle je slobodný a tvorí si účinnú morálku. Pokúsím sa vysvetliť to podrobnejšie, lebo tu ide o dôležitý bod Spinozovej filozofie, ktorý on sám nie vždy jasne vykladá.

Boh je síce všetkým a všetko je Bohom, ale človek má v Bohu určitú „autonómiu“, azda tak, ako určitá časť politického celku, štátu, má svoju autonómiu, relatívnu slobodu, svoje čiastočne osobitné politické usporiadanie. Rešpektuje ústavu štátu, ale v jej rámci má pozmenené zákonodarstvo. Tak aj človek je síce časťou Boha, jeho všeobecnej zákonitosti, ale v jej rámci koná do istej miery samostatne. Patrí tiež k Bohu, Boh ako celok ho však necháva v rámci jeho kompetencie konať samostatne, takže je slobodný, ale poslúcha aj nevyhnutnosť, ktorá sa prejavuje v jeho prirodzenosti, určovanej Bohom ako celkom a pre všetko. Boh tu teda necháva konať časť v záujme svojom aj jej, čiže to, čo človek tu koná, Boh ako celok nekoriguje, lebo to patrí k Bohu, iba ak by človek konal proti svojej prirodzenosti. Jeho pud sebazáchovy ako základný, „ústavný“ zákon mu napríklad nedovoľuje, aby dobrovoľne zomrel hladom (hoci aj to sa stáva, ale len u jednotlivcov), no dovoľuje mu voliť si určitý druh morálky. Vidíme to z toho, že rôzne spoločenstvá majú v dejinách rôzne mravné predpisy, no žiadne spoločenstvá nezomierajú dobrovoľne hladom.

Morálka a sloboda, na ktorej sa morálka zakladá, je teda podľa Spinozu do určitej miery možná – do takej, v akej morálka neprestupuje zákony ľudskej prirodzenosti, a teda základné prírodné zákony, platné pre človeka. Direktívy tejto morálky sú jednak autonómne, dáva si ich človek, jednak heteronómne, dáva si ich človek ako časť Boha a Bohu neodporujú. Sú teda autonómno–heteronómne.

Len touto slobodou sa dá podľa môjho názoru vysvetliť všetko, čo človek v Bohu koná zvláštnne, povedzme jeho zdokonaľovanie sa v dokonalom Bohu, jeho ovládanie vášní rozumom, čiže jeho rozumové, politické a iné vyzrievanie. Spinoza už takto pripravoval myšlienku vývinu Boha vôbec a nielen zdokonaľovania sa človeka, ktorú potom uskutočnil Hegel.

Malinowski-Charles: Konflikt medzi morálkou a determinizmom je vo filozofii trvácný problém. Sú naň dva pohľady: kompatibilisti ich vidia ako kompatibilné; iní (obhajcovia „slobodnej vôle“) sú presvedčení, že jedna druhú popiera. Aristoteles bol v druhej kategórii: ako vysvetlil v IX. kapitole diela *De Interpretatione*, musia byť možné náhodné budúcnosti, inak by morálka nemala vôbec význam. Iní antickí filozofi, napr. stoici, sa však s týmto názorom nestotožňovali a pokúšali sa – ako Spinoza v období ranej moderny – vystavať etickú koncepciu slobody, ktorá by sa spoliehala na plne deterministické pozadie. Pri rozdiel medzi dvoma širokými tradíciami je v stávke rozdiel medzi dvoma definíciami slobody. Pre kompatibilistov sloboda pripúšťa meniace sa stupne a korešponduje so stupňom autonómie subjektu porovnávaného s vonkajšími silami.

Čím viac niekto koná podľa svojej vôle a vnútorného určenia, tým je slobodnejší. Že na svete je vo všetkom imanentná racionalita a determinácia, mu nebráni prispôbiť svoju vôľu týmto zákonom, čím si ich zvnútorní. Z tohto pohľadu je múdrosť, stotožnená s poznaním a prijatím nevyhnutnosti, iba iným termínom pre slobodu a „slobodná vôľa“, stotožnená s mocou rozhodovať sa nezávisle od determinácií, sa odmieta ako ilúzia. Tento názor Spinoza rozvíja vo svojej Etike, obzvlášť v prílohe k prvej časti. Podľa zástancov slobodnej vôle však nemôžu byť stupne väčšej či menšej slobody: buď je niekto slobodný, alebo nie je. Ako Descartes odvodzuje vo štvrtej zo svojich Meditácií o prvej filozofii, vôľa nie je niečím, čo možno rozrezať na časti či akokoľvek rozdeliť, a pre tento dôvod musia mať ľudia takú veľkú vôľu ako samotný Boh. Stotožnením vôle so slobodnou vôľou Descartes jasne mieni, že sloboda je daná všetkým ľuďom na rovnakej úrovni, a síce že sú absolútne slobodní. Podľa neho, ako aj podľa všetkých nekompatibilistov iba sloboda ako slobodná voľba môže zachrániť morálku a vysvetliť, že naše konanie je skutočne „naše“. Ako som načrtnol vyššie, s týmto názorom sa zjavne nestotožňujú kompatibilisti ako Spinoza, ktorí sú presvedčení, že niekto môže byť „čiastočne“ slobodný, a pre ktorých je etika zmierením slobody s determináciou.

Ako interpretovať Spinozovu politickú filozofiu na pozadí liberálnej tradície?

Smith: Spinoza bol v rámci liberálnej tradície vždy hrdinom, aj keď jeho reputácia dlhé roky kolísala. Obrana slobody vo všetkých prevedeniach, ale obzvlášť slobody myslenia – spomeňme si na názov poslednej kapitoly Politicko-teologickej rozpravy: „O tom, že slobodný človek môže myslieť, ako sa mu páči a hovoriť, čo si myslí“ – by ho mala zaradiť medzi ostatné veľké postavy liberálnej tradície ako Milton, Locke, Constant, Tocqueville a Mill.

DeDijn: Ak sa liberálna tradícia sústreďuje okolo idey jednotlivca a jeho pôvodných práv, obávam sa, že Spinozova politická filozofia nie je kompatibilná s liberálnou tradíciou.

Gatens: Tí, čo vyhlasujú Spinozu za raného liberálneho politického teoretika, zatvárajú oči pred zásadným rozdielom medzi jeho a liberálnym postojom. Spinoza neumožňuje existenciu žiadnych špeciálnych práv na vlastníctvo alebo osobu mimo občianskeho života. Podľa Spinozu panovník nejestvuje na to, aby posilnil predobčiansku morálku, osobné alebo vlastnícke práva. Následne má Spinozov panovník omnoho väčšiu zodpovednosť voči svojim občanom a za nich ako v liberálnom ponímaní. Spinozovo odmietnutie idey ľudského prirodzeného práva (okrem práva myslieť) či prirodzenej spravodlivosti stavia občianske zriadenie pred zodpovednosť nielen za zanedbávanie

konania (*omission*), ako napríklad zlyhanie pri ochrane svojich občanov, ale zachádza oveľa ďalej. Takéto odmietnutie kladie bremeno zodpovednosti na občianske zriadenie aj za jeho konanie v splnomocnení (*commission*), ktorým je skutočné správanie a hodnoty občanov, keďže ich morálka sa do veľkej miery tvorí prostredníctvom štátu, v ktorom žijú, a závisí od jeho zákonov.

Boros: Isteže, Spinozova politická filozofia je súčasťou liberálnej tradície, dokonca aj vtedy, ak si to nikto z hlavných mysliteľov tej tradície ani z historikov politického myslenia nevšíma. Argumentuje v prospech hlavných slobôd západnej tradície: slobody myslenia, slobody slova a slobody vierovyznania. Tieto nároky zotrávajú, platia dokonca aj počas hlbokej krízy, ktorá čelí liberálno-ekonomickému usporiadaniu sveta. Len ťažko si viem predstaviť, že túto krízu zvládneme bez hojného využitia tých slobôd.

Münz: Vcelku pozitívne. Spinoza sa zasadzoval za demokraciu, v ktorej človek dosahuje najvyšší stupeň svojho vývinu, ovládania, alebo dokonca nahrádzania vášní rozumom, v ktorej teda vládne rozum najviac a tak aj poslúchanie zákonov Božích, ktoré ľuďom udeľujú rovnaké prirodzené práva a povinnosti. Liberalizmus vyrástol z demokracie a je jej, povedal by som, krajným výhonkom, lebo jej slobodu chápe veľmi široko a v jej rámci povoľuje človeku veľmi mnoho. Pokiaľ však predsa rešpektuje spoločenské práva a povinnosti, štátne zákony, tak Spinoza by asi nemal proti nemu zásadné výhrady. Liberalizmus má dnes mnoho podôb, no každému ide predovšetkým o slobodu, a to jednotlivca, na ktorú sa kladie veľký dôraz. Je otázne, či sa pod touto slobodou rozumie poznávanie a uznávanie nevyhnutnosti, a nie až bezbrehá anarchia, ktorú by Spinoza rozhodne odmietal. Súhlasil by s liberálnosťou v náboženských otázkach, aj s odmietaním „povery“, no je otázne, či by súhlasil s veľmi rozmanitými filozofickými názormi, ktoré liberalizmus hlásal a hlása, hoci bol toho názoru, že v slobodnom štáte si každý môže myslieť, čo chce a hovoriť, čo si myslí. Nemôže však konať tak, žeby sa vzoprel zákonom štátu a stal sa buričom. Ale môže ich rozumne kritizovať, a takto sa snažiť o ich zmenu, čo je len záslužné.

Neviem, ako by Spinoza reagoval na dravý a bezohľadný kapitalizmus, ktorý mnohých ľudí vynáša na vrchol ekonomickej prosperity, kým iných ožobračuje. Ak sa prosperita dosahuje poctivým spôsobom, na základe prirodzených možností a v súlade so zákonmi štátu, tak by s tým možno súhlasil. Veď vo svojej Politickej rozprave píše, že „sme v moci Božej, ako je hlina v moci hrnčiara, ktorý z tej istej hmoty vyrába niektoré nádoby k ozdobu, iné k nezdobe.“ Bol teda zástancom myšlienky Božieho predurčenia a zopakoval tu len slová apoštola Pavla z Listu Rimanom, 9, 21, o ktoré sa opieral aj kalvinizmus. Videl, že v prírode, a teda aj v ľudskej spoločnosti je to tak, že tu niet rovnosti a milosti rovnako pre všetkých, a takto to zdôvodnil. Podľa neho my máme milovať Boha, ale Boh nemiluje nás.

Ďalej sa o tomto probléme rozpisovať nebudem, lebo by som sa musel opierať len o predpoklady.

U Čo hovoríte na Spinozove vyjadrenia naklonené demokratickým režimom? Čo si podľa vás Spinoza myslel o mase? Prečo sa podľa vás tolki marxistickí filozofi Spinozom inšpirovali?

Smith: Spinozove názory na demokraciu sú oveľa problematickejšie než sa často predpokladá, a to sčasti preto, lebo jeho názor na masu nie je lichotivý. Bol presvedčený, že masa je náchylná k poverám a to je jadrom netolerantnosti a bigotnosti. Aj preto môžu masu manipulovať ambiciózní politickí lídri, či už sekulárni alebo náboženski. Marxistickí čitatelia [Spinozu] sa tomuto problému vyhýbali. Aj keď veľmi obdivujem Althussera a Balibara ako marxistických čitateľov Spinozu, ani jeden ma nepresvedčil, že by sme Spinozu mali pokladať za demokrata.

DeDijn: Právo jednotlivcov je obmedzené len na ich moc, čo mimo štátu znamená, že sú úplne bezprávní (teda znova, ľudské práva sami osebe mimo štátu nič neznamenajú). Iba v rámci štátu jednotlivci získajú skutočné práva, t.j. garantované panovníkom. To isté platí pre panovníka: jeho právo je skutočné, iba pokiaľ má moc nad občanmi. Najlepší druh moci je taký, ktorý sa môže z nejakého dôvodu spoľahnúť na lojalitu občanov.

Gatens: Spinoza dokonca už v ranej *Emendation of the Intellect* (Náprava intelektu) prepojil dosiahnutie nášho „najvyššieho dobra“ so spoločnou snahou ľudí formovať taký druh spoločnosti, ktorá by umožnila „nakolko je to len možné“ zdokonalenie intelektu a dosiahnutie tohto dobra. V *Teologicko-politickej rozprave* aj v *Etike*, spočíva toto „najvyššie dobro“ v raste nášho poznania Boha čiže Prírody. Najlepší a najmocnejší druh štátu je potom ten, ktorý uznáva moc ľudského myslenia a ktorý sa utvára tak, že posilňuje najplnšie vyjadrenie a čo najväčší rozvoj tejto moci. Demokracia „sa dostáva najbližšie k prirodzenému stavu“ (TPR, 20. kapitola), pretože uznáva a povyšuje „tú slobodu, ktorú príroda udeľuje každému človeku“ (TPR, 16. kapitola). Pokiaľ platí, že Príroda nezakazuje „svár, nenávisť, hnev či lešť“ (TPR, 16. kapitola), 4. a 5. časť *Etiky* predkladá argument, prečo filozofické poznanie Boha čiže Prírody a uhniesdenie ľudskej prirodzenosti v ňom nevyhnutne spôsobujú túžbu po vzájomnej pomoci, priateľstve a spravodlivosti.

Spinozova nízka mienka o *vulgus* (masa alebo bežní ľudia či nevzdelaní) vyplýva z ich sklonu k obrazotvornosti a poverčivosti. Tento sklon nie je pre *vulgus* neobvyklý, pre Spinozu je prirodzenou podmienkou všetkých ľudských bytostí. Píše, že „všetci ľudia sú zo svojej povahy náchylní k poverám“ a posadnutosť strachom „povery plodí, uchováva a posilňuje“ (TPR, Predhovor). Povera je živnou pôdou pre rozvoj náboženstva a tyrani využijú ľahkovernosť masy. Spinoza prudko útočí na despotizmus, keď píše, že tyran sa snaží „držať ľudí v stave klamu a falošným pláštikom náboženstva zakryť strach, ktorým ich drží na uzde tak, aby bojovali za svoju porobu, ako keby to bola spása“ (TPR, Predhovor).

Rovnako ako rozumní ľudia, aj rozumné štáty môžu vzniknúť iba časom a experimentovaním. Spinoza nevytvára zásadný rozpor medzi „prirodzeným stavom“ a teologicko-politickým životom. Organizované formy politického (kolektívneho) života založené (viac či menej) na rozumných princípoch môžu vzniknúť len postupne a udržia si prvky skorších historických a teologických foriem, ktoré vždy spočívali v ich pôvode. Spinozova filozofia je pre marxistov príťažlivá aspoň z troch dôvodov: jeho úvaha o ľudskej spoločnosti je historická aj naturalistická, ponúka kritiku náboženstva a úlohy obrazotvornosti, ktoré sa stali vzormi pre Marxove teórie ideológie, a videl, že *homo homini Deus est* (človek človeku je Bohom, Etika, 4. časť, tvrdenie 35).

Boros: Toto sú v skutočnosti tri rozdielne otázky. Prvá nepotrebuje širší komentár. Spinoza argumentuje za – ideálny – demokratický režim, aj keď uznáva, že doposiaľ žiadnu jestvujúcu vládu nemožno pokladať za príklad takého demokratického režimu. Teda horlí za vytvorenie pravidiel výberu volených lídrov pre každý druh vlády. Myslí si, že takto možno zabrániť úpadku hociktorej jestvujúcej vlády.

Pri druhej otázke si treba uvedomiť rozdiel medzi dvoma rovinami uvažovania: jednou je prísne filozofický spôsob ponímania vecí, druhá sa týka politickej praxe. V tej filozofickej Spinoza vytrvalo zdôrazňuje, aké dôležité je priviesť toľko ľudí, koľko je len možné, k stavu ideálneho šťastia – ktoré podľa neho spočíva v tom, že si uvedomíme jednotu mysle s celou prírodou. V rovine politickej praxe je však vzdialený od utopického idealizmu. Vie, že väčšinu ľudí budú vždy viesť hlavne ich nevhodné idey a pasívne vášne. Pre tento dôvod cituje Tacita: *Terret vulgus nisi metuat* (Nebojácna masa je hrozivá).

Záľuba marxistických filozofov v Spinozovi má aspoň dva zdroje. Prvým sú niektoré tvrdenia v Etike, ktoré možno čítať ako obhajobu nejakého skrytého materialistického pohľadu. A druhým je, že v komunite slobodných ľudí, ktorých vedie iba samotný rozum a ktorú opisuje Spinoza v tvrdeniach 67-73 v 4. časti Etiky, možno vidieť vzor sebavedomej robotníckej triedy. Ja sám som však ďaleko od presvedčenia, že niektorá z tých dvoch interpretácií je správna.

Münz: Hodnotím ich kladne. Ako som už spomenul, Spinoza sa zasadzoval za demokraciu. Prvé spoločenské zriadenia boli podľa neho demokratické, neskôr sa však zmenili na aristokratické a potom na monarchistické, čím fakticky upadali. Demokraciu kládol vyššie než monarchiu a aristokraciu, a bol vôbec jedným z prvých prebojovateľov demokracie v Európe, tak ako Holandsko bolo už za jeho života prvým európskym štátom s novovekou demokraciou. Spinoza ju podporoval a zomrel spolu s ňou, keď Holandsko prešlo k monarchii.

O mase zmýšľal Spinoza diferencovane. Bola vcelku nevzdelaná, v zajatí svojich záujmov, vášní, povier a predsudkov, oddaná náboženskému, osobnému Bohu a o pravom Bohu-prírode a jeho uctievaní nevedela nič. Na druhej strane však viac-menej žila podľa

Desatora, ktoré v podstate slúžilo spoločenskému životu v štáte, takže ho podporovala, čím bola jej činnosť záslužná. Navyše Spinoza ju pokladal za vládkyňu v demokratickom štáte, „kde všetci, alebo veľká časť ľudu vládne spoločne“, ako hovorí. Prirodzene, vládne len svojím rozumom, vrodenu múdrosťou, ktorú má aj popri svojom iracionálne, ako napokon každý človek, nevynímajúc ani panovníkov. Svoje iracionálne môže prejavovať aj tu, no len v súkromnom živote, lebo na verejnosť patrí iba rozum. V súkromí môže každý žiť podľa svojho osobného založenia, na čo má plné prirodzené právo a nikomu nezadateľnú slobodu, čiže nemôže sa jej vzdať, aj keby chcel. Musí ju rešpektovať aj štát, ktorý ju má podporiť zákonmi. Veď je to jej štát! Prirodzene, každý môže takto žiť len pokiaľ jeho konanie neškodí verejnosti.

Podľa môjho názoru mnohí marxistickí autori nachádzali práve v Spinozovi inšpiráciu predovšetkým preto, lebo ho pokladali za materialistu. Ak Spinoza zbožštil prírodu a príroda je podľa materializmu materiálna, tak Spinoza bol podľa ich mienky materialista. Pomohlo aj to, že Marx a Engels mali k Spinozovi vcelku pozitívny vzťah, hoci ho za materialistu nepokladali. Podnet k tomu dal Plechanov, ktorý vyhlásil Spinozu za materialistu, hoci s teologickým prívěskom, Engelsa za spinozistu a Engelsov a Marxov materializmus za spinozizmus, „zbavený svojho teologického vonkajška“. To bolo, prirodzene, úplne pomýlené, lebo, medziiným, obaja títo autori sa pokladali za dialektických nasledovníkov Hegelových. Engels síce pokladal Spinozu za jedného zo „skvelých predstaviteľov dialektiky“, nie však za materialistu. Fakt, že podľa Spinozu bol v Bohu-prírode ako v substancii popri hmotnom atribúte aj úplne mu rovnocenný duchovný atribút, nebrali niektorí sovietski autori vôbec do úvahy a hovorili o Spinozovej prírode len ako o hmotnej. Viacerí sovietski autori sa však na Spinozovu prírodu dívali správne.

Materiálneho atribútu Spinozovej prírody sa chopil neskôr mechanistický materializmus, aj to len vo zvlgarizovanej podobe, ako sa to prejavilo v Holbachovom Systeme prírody, kým jej duchovný atribút dialekticky rozvíjali predstavitelia nemeckého idealizmu, Fichte, Schelling a Hegel.

Malinowski-Charles: Spinoza bol prvým obhajcom demokracie v období ranej moderny a asi vo filozofii vôbec od zrodu antickej demokracie v Aténach. Jeho obrana tohto režimu je však založená skôr na pohrdaní a nedôvere k mase než na dôvere k nej. Na rozdiel od toho, čo by niekto očakával, Spinoza volá po demokratickom režime preto, lebo masu (multitudo) chápe veľmi pesimisticky. Ľudia sú predovšetkým nestálou a nevedomou masou riadenou vášňami. Práve preto, že ľudské vášne sú protichodné, nájdú pri rozhodovaní o vlastných zákonoch strednú cestu. Jednou zo Spinozových najdôležitejších intuícii totiž je, že skutočne spoločné u všetkých je práve to racionálne. Ak chceme uspokojiť čo najviac ľudí, zákony musia vziať do úvahy to, čo je spoločné pre všetkých, teda čo je skutočne v záujme každého ako ľudskej bytosti. Potom tak,

ako aj v ostatných oblastiach jeho myslenia, aj v politike sa objavuje norma racionality imanentne. Ak by Spinozovo ponímanie rozumu alebo spoločného dobra bolo odlišné, iste by nebol demokratom, keďže na ľudí sa díval rovnako odmietavo ako takí obrancovia monarchie či aristokracie, akými boli Platón a Aristoteles. Spinozovo pôsobenie na marxistov má, myslím, iný zdroj. Čo majú materialisti ako marxisti podľa mňa na Spinozovi najradšej, je jeho schopnosť ponúknuť vnútorné porozumenie pre sociálne mechanizmy ako výsledok interakcie ľudských vášní. No ich antropológia je odlišná.

Učo hovoríte na Spinozovo tvrdenie, že právo jednotlivcov je obmedzené iba rozsahom ich moci byť, myslieť a konať? A najmä, ako chápete paradox, že do jednej roviny stavia moc a právo so svojou koncepciou politickej zvrchovanosti?

DeDijn: Právo jednotlivcov je obmedzené iba ich mocou: znamená to, že mimo štátu sú úplne bezmocní (teda znova, ľudské práva neznamenajú nič sami osebe, mimo štátu). Jednotlivci získajú skutočné práva, t.j. zaručené panovníkom, iba v rámci štátu. To isté platí pre panovníka: jeho právo je skutočné, iba pokiaľ má moc nad občanmi. Najlepší druh moci je taký, ktorý sa môže z akéhokoľvek dôvodu spoľahnúť na lojalitu občanov.

Gatens: Spinozove politické a etické práce predstavujú rozmanité možné formy sociálnosti: asociácie postavené na povere, tyranie založené na strachu a nádeji, komunity racionálnych jednotlivcov a society zopnuté priateľskými väzbami. Žiadna z týchto foriem sociálnosti neprotirečí jeho zdanlivo jednoduchému tvrdeniu, že právo „každého jednotlivca má rovnaký rozsah ako jeho moc“ (TPR, 2. kapitola). Rovnaký rozsah práv a moci sa vzťahuje tak na politické zriadenia ako aj na jednotlivcov. Zo súčasného pohľadu sa môže toto zdať ako nepravdepodobný počiatkový bod pre filozofa, ktorého hlavná práca sa nazýva Etika, lebo ak „právo“ a „moc“ majú rovnaký rozsah, čo potom môže oprávniť normatívnu požiadavku, aby komunita racionálnych bytostí bola nadradená tyranskému štátu?

V 16. kapitole Teologicko-politickej rozpravy nachádzame tézu, že právo jednotlivca sa rozširuje potiaľ, pokiaľ jeho moc. Z tohto vyplýva – keďže štát sa ráta za druh jednotlivca –, že každý štát alebo panovník má právo konať, ako sa mu páči, pokiaľ má moc konať, ako sa mu páči. Tézu, že právo je široké do tej miery ako moc, možno chápať v deskriptívnom aj normatívnom zmysle. Aj keď v Spinozovej filozofii nie je vždy ľahké rozlíšiť deskriptívne a normatívne, pre tento účel budem za deskriptívne brať to, čo sa vzťahuje na zákony Prírody, kým normatívne vždy súvisí s ľudskými záujmami a zachovaním, pre ktoré je širšia Príroda úplne ľahostajná. Zlé veci nie sú zlými len pri posúdení samotnými prírodnými zákonmi, „ale iba vo vzťahu k zákonom našej vlastnej prírody“ (TPR 16. kapitola). Ak máme pochopiť, ako v dejinách vzniká špecifický druh štátu, tak popri poznaní o skutočných národoch a dobách a miestach, na ktorých žili,

potrebujeme aj poznanie univerzálne platných axiém, ktoré určujú každý štát. Dejinné záznamy o druhoch štátov, ktoré skutočne jestvovali (Spinoza spomína Rím, židovský štát, „Turkov“ a podobne), sú hodnotné, pretože poskytujú empirický materiál o skúsenostiach z minulosti, ktoré odhaľujú interakcie medzi Prírodou a zápasmi jednotlivých ľudských spoločností. V tomto zmysle sú dejiny pokusným laboratóriom, v ktorom sa testuje, aké rôzne formy môžu nadobudnúť ľudské spoločnosti. Ako také sú dejiny hodnotným zdrojom poznania o ľudských spôsobilostiach a obmedzeniach.

Podľa Spinozu prirodzený stav „predchádza náboženstvo v prírode a čase“, je podmienkami „bez náboženstva a bez zákona, a preto bez hriechu a bez neresti“ (TPR 16. kapitola). Panovnícka moc nevynucuje a nemôže vynútiť predjestvujúci prírodný zákon z jednoduchého dôvodu, že žiadny prírodný zákon sa nedá vynútiť. Veľkým výkonom panovníckej moci je vytvoriť zákon. A každý štát – v hraniciach prírodných determinácií – si vytvorí vlastné osobité zákony a skonštruuje svoje vlastné osobité náboženstvo a morálku. Aj keď v Spinozovej úvahe sú (ľudské) zákony vždy posteriornou konštrukciou, jeho ponímanie zákona je predsa len celkom naturalistické. Náboženstvo, zákon a morálka sa vyvíjajú vzhľadom na nemenné princípy prírody, vrátane ľudskej prirodzenosti. Toto vyvoláva premenlivosť, pretože (ľudský) zákon a morálka sa vyvíjajú v špecifických podmienkach a v určitom čase a mieste. Množstvo zahrnutých faktorov zavádza do toho, ako sa budú rozdielne národy, štáty a zákony vyvíjať, určitú náhodnosť. Aby sme pochopili zvláštnu povahu konkrétnych ľudí či národa, musíme vychádzať z ich dejín, teda podmienok ich vzniku v Prírode. Ako Spinoza zdôrazňuje, Mojžišov zákon „bol špeciálne prispôbosený povahe a pretrvaniu určitého ľudu“ a nemá žiadne univerzálne využitie (TPR, 4. kapitola). Príroda neposkytuje hotových občanov či poddaných, ale iba jednotlivcov, ktorí majú spoločné dejiny a časom nadobudnú „zvláštnu povahu“ „zvláštny režim života“ a „zvláštnu sadu postojov“, ktoré zdefinujú ich kolektívnu identitu (TPR, 17. kapitola) alebo to, čo by sme mohli nazvať ich „druhou prirodzenosťou“.

Iba občianske (ľudské) zákony možno porušiť či neposlúchnuť. Kresťanská idea, že božský zákon je zákon predpísaný Bohom, je produktom predstavivosti, ktorá pokladá Boha za zákonodarcu a sudcu. Prírodné zákony sú prírode vlastné, nepôsobia na prírodu zvonka ako predpis. Na rozdiel od nemenných prírodných zákonov, analýza občianskych zákonov odhaľuje dejinnú zvláštnosť každého politického zriadenia. Ako chápe samu seba? Predstavuje si, že jej organizácia bola božsky predpísaná? Sú princípy, ktoré podporujú jej zákony, na prospech všetkým alebo len niektorým? Zo Spinozovho pohľadu bez ohľadu na „vlastný obraz“ danej politického zriadenia je panovník obmedzený v tom, k čomu môže zaviazat svojich poddaných, pretože ich presvedčenia nemožno vynútiť. Strachom z trestu môže panovník svojich poddaných donútiť, aby sa zdržali určitého konania, ale nemôže riadiť, čo si myslia a čomu veria. Inými slovami, Spinoza je raný zástanca slobody slova a myslenia. Rozumní panovníci chápu, že vládu si zabezpečia lepšie, ak nebude založená iba na strachu a bázni, ale aj na láske a rešpekte. Najcnostnejší

(pre Spinozu to vždy znamená najmocnejší) panovník chápe, že konečným účelom štátu je umožniť ovládaným, aby rozvíjali svoje schopnosti v bezpečí. Napätie v Spinozovom myslení medzi sklonom demokratizovať zvrchovanú moc na jednej strane a strachom z deštruktívnych predstáv a vášní má na strane druhej je plodné. Toto plodné napätie v Spinozovej politickej teórii môže prispieť k spoznaniu spôsobov, ako niektorí občania súčasných demokratických zriadení trpia nespravodlivým bremenom, ktoré na nich uvalujú socializované predstavy, čím ich ponížujú (napr. ženy, farební). Takéto poznanie pripraví pre zmenu počiatočný bod na pretvorenie zhubných fikcií, ako že blaho všetkých nájde svoje vyjadrenie v politickom zriadení.

Máme dobré dôvody silne interpretovať Spinozovo tvrdenie, že štát má povinnosť rozvíjať mysle a telá svojich občanov. Hovorí, že účelom štátu nie je „premeniť ľudí z racionálnych bytostí na príšery alebo bábky, ale skôr umožniť im rozvíjať svoje duchovné a telesné vlohy v bezpečí, používať svoj rozum bez obmedzenia a zdržať sa sváru a nerestného vzájomného zlého zaobchádzania, na ktoré navádza nenávisť, hnev a lešť. V skutočnosti je potom účelom štátu sloboda“ (TPR, 20. kapitola). Konečnou funkciou Štátu, ako ju Spinoza pochopil, je rast schopnosti jeho občanov konať, t.j. kolektívne úsilie uvedomiť si slobodu.

Boros: V tomto ohľade treba viniť tých ľudí, ktorí na Spinozu odkazujú, aby pomocou jeho autority legitimizovali svoje koncepty autoritárskej moci. Samotný Spinoza si myslí, že moc jednotlivca je obmedzená už povahou druhu, ku ktorému jednotlivec patrí. Podstatou každého jednotlivca je úsilie udržať sa a fungovať na základe svojho vhodného bytia. Koňa by zničilo, ak by mal žiť ako človek a človeka by zničilo – aspoň v metaforickom zmysle – ak by ignoroval svoje reflexívno-racionálne bytie, o ktorom podáva najdôležitejšie svedectvo etika Etiky.

Münz: Spinoza bol filozofom moci, ako pred ním už Hobbes. Moc bola v 17. storočí heslom viacerých filozofov. Bacon hlásal, že vedenie je moc a Campanella zdôrazňoval, že toľko môžeme, koľko vieme. Za svojho predchodcu pokladal Spinozu v tejto súvislosti aj Nietzsche. Prirodzene, Spinozovi nešlo len o fyzickú, ale predovšetkým o duchovnú, rozumovú moc, o rozsah správneho vedenia, ktoré potom umožňovalo ostatné druhy moci.

Ľudia sú podľa Spinozu od prírody rôzni, líšia sa navzájom rozumovými schopnosťami, nadaním, silnejšími alebo slabšími afektmi, väčšou alebo menšou rozumovou schopnosťou premáhať ich, záujmami, a podľa toho, ako sa kto presadzuje, toľko má moci a práva. Je to jeho prirodzené právo, lebo mu patrí od Boha-prírody. V tzv. prírodnom, čiže predspoločenskom stave, v ktorom vládla vojna všetkých proti všetkým, uplatňovalo sa toto právo celkom bezohľadne, no vstupom do spoločenského stavu sa muselo regulovať. Ľudia sa síce líšia navzájom aj naďalej, rôzne sa presadzujú aj naďalej, lebo spoločenský stav je pokračovaním prírodného stavu na vyššej úrovni, ale egoizmus

sa musí krotiť rozumom, spoločným záujmom, ktorým je blaho štátu. Ak sa niekto presadzuje takto, získava aj naďalej väčšiu moc a tak aj právo, výhodnejšie postavenie, lepšie materiálne zabezpečenie a iné. Ani v tomto stave niet teda prirodzenej rovnosti, ale je len umelá, vôľová rovnosť pred zákonom, ktorú ľudia radi prestupujú na svoj prospech, a preto štát musí zasahovať proti nim aj trestnými sankciami.

Spinozovo tvrdenie, že právo jednotlivcov je obmedzené iba rozsahom ich moci byť, myslieť a konať, chápem teda tak, že je to ich prirodzené, nezadateľné právo, dalo by sa povedať, že je to dokonca prírodné právo, právo Boha-prírody zaobchádzať takto s človekom, ktoré je nediskutovateľné.

Otázke, ako chápem Spinozovo zrovnávanie moci a práva s jeho koncepciou politickej suverenity, dobre nerozumiem, a preto odpoviem podľa toho, ako ju chápem ja.

Aj štát je podľa Spinozu akoby jednotlivec, ktorý má toľko práva, koľko má moci. Ide však predovšetkým o túto moc. Ako som už spomenul, Spinoza rozoznával – podľa starého delenia – tri druhy vládnej formy: monarchiu, aristokraciu a demokraciu. Najmenej moci má podľa neho monarchia, pretože je vládou jedného a to je neprirodzené. Jej vnútorný mier sa vykupuje zotročovaním občanov, čo je neudržateľné. Občania-otroci tu stoja proti panovníkovi-zotročovateľovi, čiže vnútorná, ale i vonkajšia moc štátu je slabá a tak aj jeho právo, ktoré sa drží tiež len násilím. Takýto štát je viac púšťou, než štátom a život monarchií sa končieva vzburami ľudu, čo nie je žiaduce. Lepšie je na tom

aristokracia, vláda viacerých, pochádzajúcich z ľudu, kde už k ich svojvôli nedochádza, lebo tu už vládne rozum. Právo vládnuť tu závisí od voľby, výberu, a nie je teda dané všetkým a občan poslúcha zákony, na tvorbe ktorých sa nezúčastnil, čo je tiež neprirodzené. Ani tento štát nemá toľko moci a práva, ako štát môže mať. Má ich len demokracia, kde je vôľová jednota medzi občanom a štátom. Všetci si dávajú zákony, poslúchajú len seba ako rozumové a rozumné tvory a tak sú slobodní a činní. Takýto štát má aj najväčšiu moc a najväčšie právo byť, existovať, lebo dáva človeku maximum z toho, čo je možné a uspokojuje tak jeho pud sebazáchovy, ktorý je podľa Spinozu totožný s rozumom.

**VÝSKUM LUDWIGA
FEUERBACHA,
FRIEDRICHA
NIETZSCHEHO A
KARLA MARXA JE
NEMYSLITEĽNÝ,
AK BY SME Z NEHO
VYNECHALI SPINOZU**

Koľko Spinozových filozofických, politických a náboženských názorov je dnes relevantných? Inými slovami, sú užitočné iba na pochopenie filozofickej, politickej a náboženskej klímy Holandska 17. storočia alebo sú dnes politicky a nábožensky náležité?

Smith: Spinozova filozofia je pre nás dnes veľmi dôležitá. Nielenže je nelútostný kritik klamov a povier, ku ktorým sú ľudia náchylní, ale nám aj ukázal, ako by mohli ľudia žiť jednotlivo a kolektívne slobodne a bez strachu. Pre súčasného čitateľa si neviem predstaviť hodnotnejšiu lekciu.

DeDijn: Dosť relevantný je jeho názor na náboženstvo ako mohutnú sociálno-politickú silu, ktorá pravdepodobne nezmizne – ako si niektorí myslia, – ani keď všetkých ľudí vedecky vzdeláme. Rovnako nálezitý je jeho názor na politiku, ktorá potrebuje disponovať skutočnou mocou na to, aby jednotlivci mali vôbec nejaké práva.

Gatens: Spinozova úvaha o formovaní typov spoločenskosti navodzuje dejinne a kultúrne premenné koncepcie „rozumných“ spoločností. Tento pohľad predstavuje dôležitý odklon od jeho súčasníkov, ktorí rozmanitosť právnych a morálnych zákonov často vnímali ako znak nedokonalosti. Naopak Spinoza ponúka pohľad, ktorým možno premýšľať o rozdieloch a stelesnení v inom zmysle, akým sú nedokonalosť či idey kultúrnej nadradenosti a podradenosti. Zoberme si význam Spinozovho vhladu, že režimy poznania implikujú špecifické spôsoby bytia. Ak poznanie implikuje skôr režim byť než mať, a ak naše presvedčenia, názory a predstavy nie sú „vlastníctvom“, ktoré môžeme zatriediť do inventára, potom ich nemožno vymeniť čisto formálnymi či inštitucionálnymi spôsobmi. Ako tvrdí Spinoza, ak príroda formuje jednotlivcov, a nie triedy či národy, tak pôvod predsudkov, predispozícií a svojrázností každej danej spoločnosti treba hľadať v zákonoch a zvykoch a zvláštnom spôsobe života, teda v stelesnených presvedčeniach a zvykoch. Neutopická etika potrebuje pokladať ľudí takých, akí teraz sú, za historických mužov a ženy, ktorých vášne a predstavy o sebe samých sa formovali aspoň čiastočne minulými a súčasnými spoločenskými a politickými inštitúciami. Spoznanie týchto minulých determinácií môže byť počiatočným bodom spoločenského a politického prerodu v súčasnosti.

Münz: Mnoho zo Spinozových filozofických, politických a náboženských predstáv je relevantných aj dnes. Najmenej však z filozofických, čo vysvetlím v odpovedi na nasledujúcu otázku.

Po politickej stránke je Spinoza aktuálny svojím zastávaním sa demokracie ako najlepšieho politického zriadenia a jej teóriou. Prirodzene, demokracia je dnes ďalej ako si ju on predstavoval, zabieha viac-menej do liberalizmu, o čom som už hovoril. Dodnes však platí, že demokratickú vládu si volia všetci občania a vláda ako ich zástupca tvorí zákony, pred ktorými sú si všetci rovní. V demokracii majú stále najväčšiu slobodu a sú najaktívnejší, najpodnikavejší. Náboženstvo a osobné záujmy sú odsunuté do súkromia, kde vládne sloboda myslenia, hoci niekde prenikajú nábožensko-cirkevné záujmy až do vládnych strán, s ktorými Spinoza nepočítal. Občania majú rôzne záujmy, zastupujú ich rôzne strany a vláda je (má byť) jednotná len v zabezpečovaní najväčšej prosperity občanov a štátu.

Vedecké poznávanie, na ktoré Spinoza kládol menší dôraz ako na poznávanie filozofické, však postupuje, vzdelanosť občianstva sa prehľbuje a núti aj tradičné náboženstvo racionalizovať sa, opúšťať staré, dnes už neprijateľné antropomorfné, poverčivé predstavy. Moderná špičková teológia sa už rozišla s predstavou klasického, židovsko-kresťanského Boha, pestovanou v teológii a teologizujúcej filozofii po dve tisícročia, pretože v ňom videla patriarchálneho diktátora, nehodiaceho sa pre demokraciu. Na tomto rozchode má zásluhu aj Spinoza, hoci po tejto stránke ho priamo nekritizoval. Na druhej strane však sám z neho aj všeličo prijal do svojho Boha-prírody. Hoci sa teda vyvíja aj náboženstvo a teológia, k „pravému“, filozofickému náboženstvu má ešte ďaleko. Tým viac k Spinozovej filozofii, ktorá chcela ním byť.

Takto by sa dalo ešte dlhšie pokračovať.

Naskrze si nemyslím, že Spinozovo myslenie má význam len pre pochopenie kultúrnej klímy Holandska v 17. storočí. Spinoza má dnes dvojaký význam. Podstatne ovplyvnil nasledujúce filozofické myslenie a je zachovaný – Hegel by povedal, že dialekticky prekonaný – aj tam, kde dnes už nie je hneď viditeľný. Po druhé, má aj priamy význam, na ktorý som práve poukázal.

U Spinozova filozofia je primárne ontologická. Je dnes ontológia stále možná?

Steven Smith: Neviem, ale ak je, tak to bude tá Spinozova.

DeDijn: Možná je, pretože stále existuje. Skutočnou otázkou je, či je dnes ešte relevantná, napr. ako nezávislé zdôvodnenie viery alebo ako základ morálky či politiky, o čom pochybujem.

Gatens: Preferovala by som čítať Etiku ako ontológiu moci, ktorá pritakáva plynulej a imanentnej etike života stupňujúcich sa stretov, oproti tradičnej ponuke transcendentnej morálky, ktorá predpisuje povinnosť a podnecuje podozrievavosť voči telu, radosti a smiechu. Avšak uvedomenie si cnosti v spinozovskom zmysle predpokladá vhodný spoločenský a politický kontext. Kto číta Etiku spolu s politickými rozpravami, môže posúdiť štýl, v ktorom rôzne spôsoby poznania vždy znamenajú korešpondujúce rôzne spôsoby bytia.

Boros: Ontológia je súčasťou balíka „teoretickej“ alebo „všeobecnej“ filozofie, tak ako sa učí na univerzitách. Ak sa myslí skôr otázka či v rámci ontológie možno očakávať zásadne nový vývoj alebo nie, moja odpoveď znie: neviem. Rovnako neviem či, kde a kedy sa objaví zásadne nový vývoj vo filozofii vo všeobecnosti.

Münz: Závisí to od toho, ako sa ontológia chápe. Ak sa ňou rozumie ešte nedávna noetika a metafyzika, tak podľa popredných filozofov minulého storočia klasická ontológia ako náuka o bytí, jeho pôvode, rozsahu, podstate, cieľi atď. už nie je možná. Kant zrušil starú metafyziku a nastolil novú, namiesto transcendentna nastolil transcendentálno a metafyziku, skúmajúcu subjektívnu apriórnosť, v ňom sa nachádzajúcu. Viacerí pokantovskí filozofi zrušili aj túto snahu, zrušili aj kantovskú, nepoznateľnú vec osebe, ktorú Kant ešte ponechal, potom zrušili aj noetiku, zapodievajúcu sa vzťahom subjektu a objektu, ba zrušili aj sám problém subjektu a objektu. Prestávajú hovoriť o nepoznateľnom a sústreďujú sa len na poznateľné, ktoré sa stále zužuje a dnes sa už obmedzuje na jazyk a jeho filozofiu. Viaceré staré filozofické disciplíny sa rušia, smeruje sa vôbec k zrušeniu celej filozofie, ktorú má nahradiť veda. Je to dôsledok scientizujúcej tendencie vo filozofii, začatej práve Kantom.

Z toho je vidieť, že mnoho zo Spinozovej filozofie ako reprezentantky klasickej racionalistickej metafyziky sa dnes už neprijíma. Na prvom mieste teda jeho metafyzika—ontológia, potom jeho noetika, ba ani jeho etika, pretože etiku ako hodnotiacu disciplínu sa snažili z filozofie vylúčiť už novopozitivistí.

Týmto všetkým sa zneuznávajú aj teologizujúce tendencie Spinozovej filozofie, lebo podľa scientizujúcich filozofov stará a staršia filozofia bola len náhradkou náboženstva, ktorého skúmanie má patriť už len teológii. No v modernej teológii tiež nemá Spinozova filozofia šancu, ako ju napokon nikdy nemala. Ako som už povedal, Spinoza holdoval v mnohom klasickému Bohu, aj keď vo filozofickej podobe a odlukou od tohto Boha došlo k ďalšej odluke od Spinozovej filozofie. Moderná teológia si síce metafyziku zachováva, no je ďaleko od Spinozovej.

To však neznamená, že padli aj všetky snahy Spinozovej filozofie. Snaha rozmýšľať o dobre pre človeka, o zabezpečení jeho slobody, o najvyhovujúcejšej forme štátu, o potrebe jeho vzdelávania a zbavovania ho povier atď. zostáva, ale dostáva iný podklad.

Mnohí filozofi si však tendencie scientizujúcich filozofov neosvojujú, prijímajú aj starú metafyziku, noetiku, etiku a u nich môže Spinozova filozofia alebo jej vplyvy nachádzať ešte živnú pôdu.

Z angličtiny preložili Igor André a Andrej Čierny